

KLAIPĖDOS KULTŪRINIAI SLUOKSNIAI

Kultūrinis sluoksniš yra vienas iš pagrindinių šaltinių, iš kurio galima sužinoti apie senųjų gyvenviečių ir jose gyvenusių žmonių gamybinius santykius, gyvenimo būdą ir kultūrą. Senųjų miestų kultūrinių sluoksnių tyrimų duomenimis papildomos ir pakoreguojamos rašytinės žinios apie miestus. Tyrinėjant miestų genezės, pirminio užstatymo, materialinės kultūros problemas, archeologiniai faktai ir jais remiantis daromos išvados turi lemiamos reikšmės. Iš archeologinių duomenų galima nustatyti, kokiais amatais vertėsi miestelėnai, kokia buvo jų buitis ir kultūra, kultūriniai ryšiai bei prekybiniai santykiai ne tik viduramžių, bet ir naujųjų laikų miestuose.

Miesto struktūra labai sudėtinga, vidiniai ir išoriniai funkciniai ryšiai nuolat kinta ir vystosi. Miestas panašus į gyvą, savarankišką organizmą¹. Norint pažinti sudėtingą miesto organizmą, reikia išsamios ne tik radinių, sudarančių kultūrinio sluoksnio turinį, analizės, bet taip pat tyrinėti paties kultūrinio sluoksnio genezę, raidą, jo ryšius ir santykius su miestu. Klaipėdos senamiesčio kultūrinio sluoksnio savybių nagrinėjimas yra šio straipsnio uždavinys. Kultūrinio sluoksnio tyrinėjimui pasirinktas sisteminis metodas sėkmingai taikomas įvairiose pažinimo srityse². Analizuojant Klaipėdos senamiesčio ir priemiesčių kultūrinius sluoksnius, panaudota 1970–1975 m. autorius tyrimų medžiaga ir 1971–1979 m. archeologinių žvalgymų bei tyrinėjimų ataskaitos, laikomos PKI archyve³. Svarbesnės tyrinėtose senamiesčio bei priemiesčių vietos nurodytos 1 paveiksle. Jame taip pat pažymėtos atsitiktinės monetų radimvietės miesto pakraščiuose⁴.

Remiantis fiksacine ir tyrimų medžiaga, daromos bendriausios išvados apie kultūrinio sluoksnio laikotarpį ir storį (2 pav.). XVI a. kultūriniai sluoksniai susidarė ne tik senamiesčio saloje, bet ir į pietus nuo jos pagal dabartinę Pergalės gatvę. Antrąją XVI a. pusę datuojami radiniai yra sluoksniuose šalia dabartinės M. Gorkio gatvės, palei H. Manto gatvę, tarp Naujojo sodo gatvės ir Danės. Čia kūrėsi

Krūmamišio ir Mažosios Vitės gyvenvietės. Pastaroji 1540 m. minima kaip žvejų kaimelis su 19 žvejų⁵. XVI a. sluoksniai aptikti tarp miesto ir pilies, vėliau buvusio tvirtovės ravelino vietoje. XVII a. miesto ribos prasitę užpylus pelkes. Pagausėjo gyventojų gatvelės rajone („Ledergasse“, vėliau Fridricho miestas), kur 1540 m. gyveno tik 16 žvejų šeimų⁶. XVII–XVIII a. ribos užstatymo pėdsakai aptikti dabartinėje turgavietėje. Šalia H. Manto ir Uosto gatvių rastos XVII–XVIII a. monetos rodo, kad šios gatvės tebėra senųjų kelių, ėjusių pakrante Palangos link, vietose. H. Manto gatvėje, šalia susikirtimo su N. Gogolio gatve, netoli viena kitos yra dvi radimvietės. Vienoje rastas Jono Kazimiero šilingas, kaldintas 1665 m. Kiek arčiau miesto aptikta Lietuvos–Lenkijos sidabrinė moneta.

Uosto g., ties Jūrininkų taku, rasta aplaužyta sidabrinė prūsiška moneta su ne visa data („17...“). Toliau į šiaurę, Uosto ir Sankryžos gatvių kampe, rastas Fridricho III varinis šilingas, nukaltas 1695 metais. Tame pačiame rajone Jūros gatvėje žemėje rasta XVI a. vidurio moneta, o Svyturio ir Malūnininkų gatvių susikirtime aptiktas senų monetų lobis, kurio likimas nežinomas⁷.

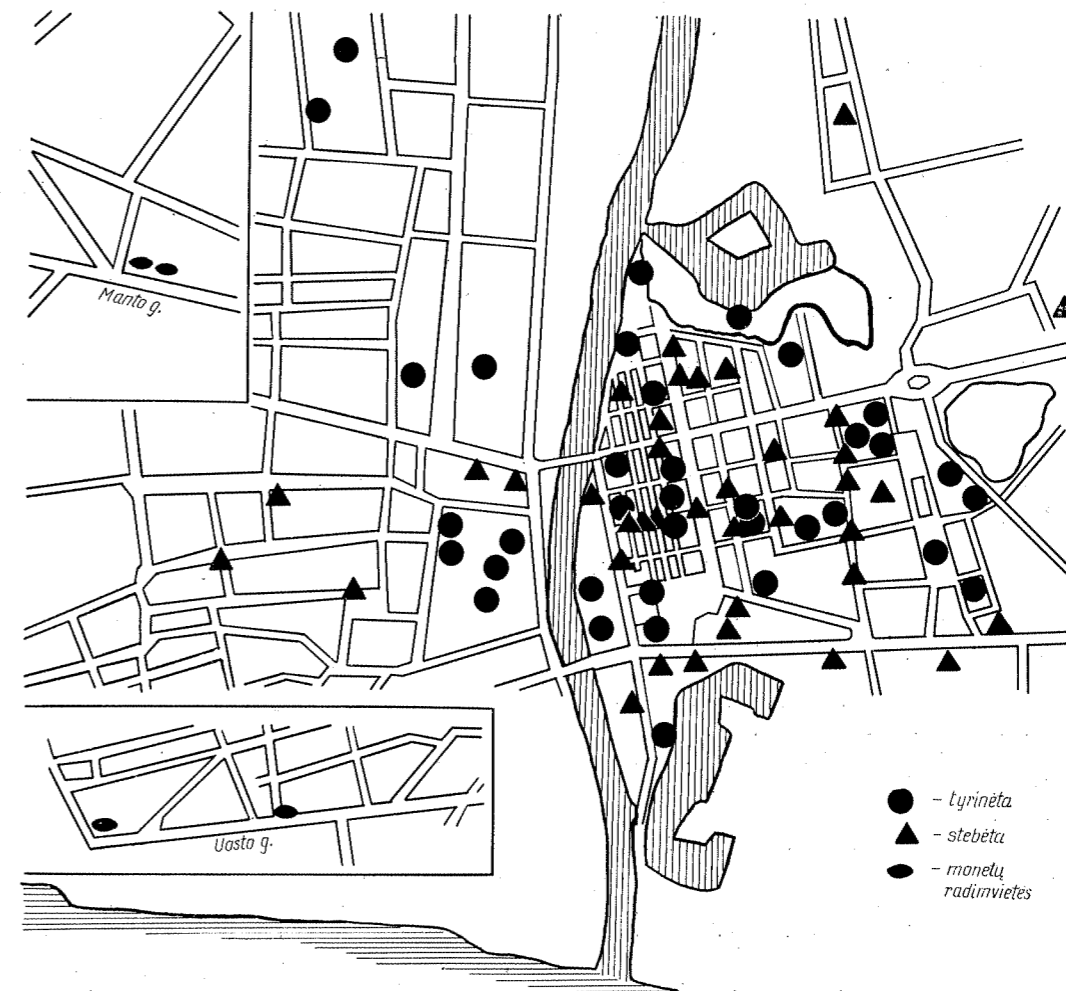
2 paveiksle pateiktas pjūvis nuo dabartinės Krovėjų gatvės pietų kryptimi iki Turgaus a. Nr. 27 kiemo. Pjūvis kerta dalį Naujamiesčio, Senamiestį ir dalį Fridricho priemiesčio. Kultūrinių sluoksnių storiai yra didesni seniau apgyvendintuose rajonuose. Dešiniajame Danės krante, į šiaurę nuo Naujojo sodo gatvės, randami labai vėlyvi, vos 0,3–0,4 m storio kultūriniai sluoksniai (2 pav., b). Kvartale tarp Naujojo sodo ir Danės gatvių, kur gyventa jau nuo XVI a., kultūrinis sluoksnis yra 2,5–2,7 m storio. Storiausi kultūriniai sluoksniai senamiestyje, buvusioje saloje⁸, kuri išsiskiria dar ir dabartiniame reljefe (2 pav., a). Jie siekia iki 3–4 m storio. Pjūvyje išsiskiria stori piltiniai sluoksniai prie Danės bei buvusios Senosios Danės vietoje, dabartinėje Didžiojo vandens gatvėje. Fridricho priemiestyje (buv. Odų gatvėje) kultūriniai sluoksniai yra nuo 1,3 (Turgaus aikštėje) iki 2 m (šalia Daržų gatvės) storio.

⁵ Zurkalowski E. Neue Beiträge zur Geschichte der Stadt Memel.— Altpreussische Monatsschrift, Bd. XLVI, Heft, I. Königsberg, 1909, S. 86.

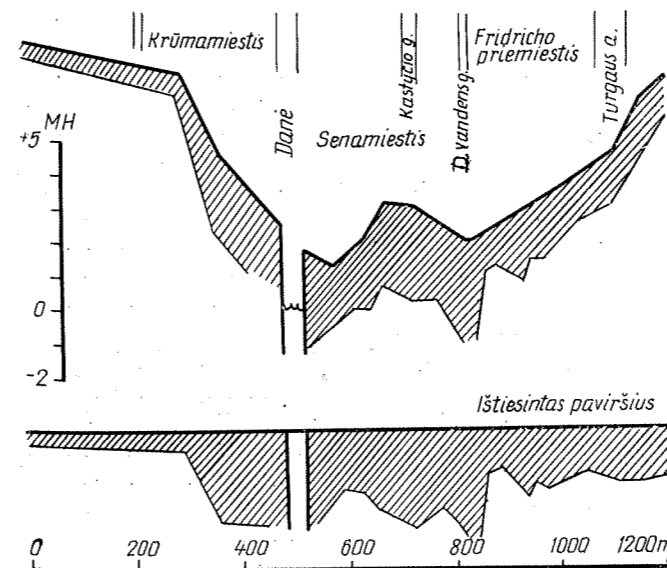
⁶ Ten pat.

⁷ Jankausko A. žodinė informacija straipsnio autoriui.

⁸ Zulkus V. Klaipėdos senamiesčio raidos XIII–XVII amžiais problemos.— Lietuvos TSR architektūros klausimai. V., 1977, t. 5, sąs. IV, p. 32.

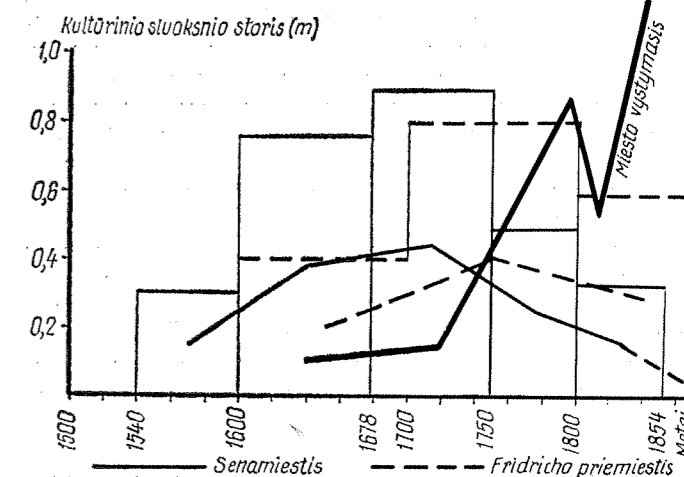

1 pav. Klaipėdos svarbesnių archeologiškai tyrinėtų ir stebėtų vietų bei monetų radimviečių schema

2 pav. Klaipėdos kultūrinio sluoksnio storis. Pjūvis nuo Krovėjų g. iki Turgaus a. Nr. 27

Klaipėdos kultūrinio sluoksnio pjūvis (2 pav., a) rodo, kad ne tik senamiestis, bet ir artimiausi priemiesčiai, tarp jų ir Fridricho priemiestis, yra Danės slėnyje. Jos aukštėjanciose terasose randami tik ploni XVIII–XIX a. kultūriniai sluoksniai.

3 pav. Kultūrinio sluoksnio kaupimasis ir jo ryšys su miesto vystymusi

Senamiestyje, lyginant atskirais laikotarpiais susidariusius kultūrinius sluoksnius, pastebėta, kad jie nevienodo storio. Vidutinis nuo 1540 m. gaisro iki XVII a. pradžios susidariusio kultūrinio sluoksnio storis senamiestyje buvo 0,3 metro. XVII a. pirmojoje pusėje (iki 1678 m. gaisro) susiklostė vidutiniškai 0,78 m storio sluoksnis. Intensyviausiai kultūrinis sluoksnis senamiestyje didėjo nuo 1678 m. gaisro apytiksliai iki XVIII a. vidurio — jo storis siekė 0,9 m.

XVIII a. antrosios pusės sluoksniai vidutiniškai 0,48 m storio. XIX a. pirmojoje pusėje kultūrinis sluoksnis susidarė dar lėčiau — jo vidutinis storis vos 0,32 cm. Panašiu greičiu klostėsi ir Fridricho priemiesčio kultūrinis sluoksnis. XVII a. sluoksnio vidutinis storis yra 0,4 m, XVIII a. — 0,8 m, nuo XIX a. pradžios iki 8—9 dešimtmečio — vidutiniškai 0,6 m storio.

Nesunku pastebėti, kad senamiesčio kultūrinis sluoksnis XVI ir XVII a. klostėsi sparčiai, o nuo XVIII a. pradžios sulėtėjo. Fridricho priemiesčio kultūrinio sluoksnio klostymasis sulėtėjo nuo XVIII a. vidurio.

Norint paaiškinti šį iš pirmo žvilgsnio keistą reiškinį, reikia išanalizuoti kultūrinio sluoksnio susidarymo procesą.

Kultūrinį sluoksnį sudaro butyje ir gamyboje naudotų medžiagų ir įrankių liekanos, perdirbimo produktai, maisto atliekos, gyvenamųjų būstų likučiai. Kultūrinis sluoksnis yra sistemos „gyvenamoji vieta“ produktas, šios sistemos ekskrementas. Tarp kultūrinio sluoksnio ir šios sistemos yra pastovus ryšys, paremtas „maitinimo“ principu. Kultūrinis sluoksnis nuolat „maitinamas“ sistemos „gyvenamoji vieta“.

Analizės tikslas — miesto, kaip ypatingos žmonių gyvenimo formos, atsiradusios dėl darbo pasidalijimo⁹, — kultūrinis sluoksnis. Bet kuri sistema pergyvena vystymosi stadijas, praeinančias išbaigtą ciklą¹⁰. Tą patį galima taikyti ir miestams, kurie praeina atsiradimo, formavimosi ir irimo stadijas. Miesto vystymosi etapai daugiau ar mažiau tolygiai užsifiksuoja kultūriniame sluoksnyje. Jame lieka pėdsakai ne tik miesto materialinės veiklos, bet per materialinę išraišką ir žmonių kultūrinės bei dvasinės veiklos pėdsakai.

Kultūrinį sluoksnį sudaro dalys ir liekanos, atskiriančios nuo sistemos „miestas“. Iš šio šaltinio kultūrinis sluoksnis yra visą laiką papildomas. Nutrūkus maitinimui, sustoja sluoksnio susidarymas ir jis pradeda lėtai irėti. Įvairūs materialūs objektai, pereinantys į kultūrinio sluoksnio struktūrą, tuo pačiu pereina iš vieno būvio į kitą, iš judėjimo į rimties būvį ir tampa ankstesnio būvio atspindžiu. Laikant kultūrinį sluoksnį atskira sistema, šį procesą galima apibūdinti kaip perėjimą iš kokybiškai aukštesnės sistemos į kokybiškai žemesnę, paprastesnę.

Miestui didėjant, intensyviau vystantis materialinei veiklai, sparčiau susidaro ir kultūrinis sluoksnis, t. y. per vienodus laiko tarpus susiklosto storesni sluoksniai. Tai atrodo natūralu ir savaime suprantama, bet, kaip jau buvo minėta, tyrinėjant Klaipėdos kultūrinis sluoksnis, pastebėta, kad jų susidarymas iš pradžių spartėjęs, vėliau ima lėtėti. Tuo pat metu miesto vystymosi kreivė kyla aukštyn (3 pav.). Taigi, pasiekus tam tikrą miesto vystymosi lygį, susidaro paradoksali situacija. Kultūrinio sluoksnio susidarymas ne tik nebespartėja, bet ima lėtėti vis labiau ir labiau ir gali visiškai nutrūkti. Dėl nevienalytės miesto struktūros ir jo dalių skirtingo išsivystymo lygio, toks kultūrinio sluoksnio kitimo procesas įvairiose miesto dalyse gali vykti ne vienu metu. Iš pradžių kultūrinio sluoksnio klostymasis sulėtėja dinamiškiausioje sistemos vietoje — miesto branduolyje, paskui ši sluoksnio susidarymo greičio depresija pa-

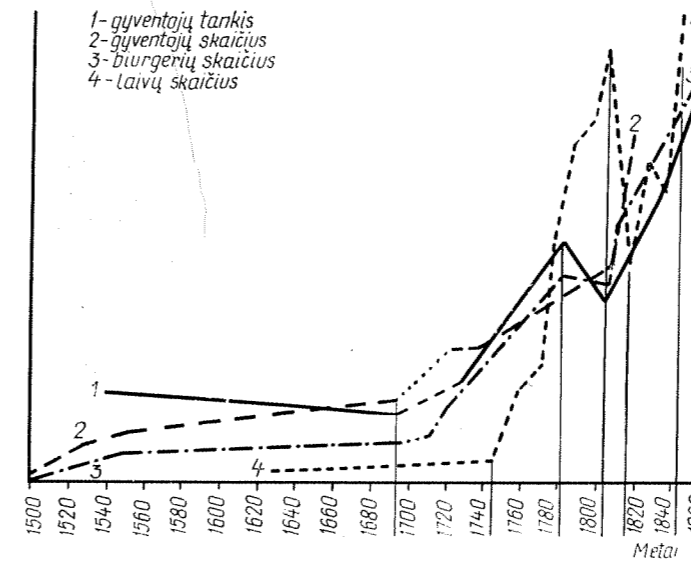
laipsniui pereina į periferiją, pirmiausia apimdama dinamiškiau besivystančius priemiesčius.

Šio reiškinio esmė glūdi sistemų „miestas“ ir „kultūrinis sluoksnis“ prieštaravimuose. Tie prieštaravimai atsiranda drauge su kultūrinio sluoksnio atsiradimu ir tolydžio aštrėja vystantis miestui. Vis storėjantis kultūrinis sluoksnis naikina kai kuriuos miesto elementus — uždengia grindinius, pastatų apatines dalis, šulinius, kai kuriuos gynybinių įrengimų elementus, pavyzdžiui, griovius ir pan. Kultūrinis sluoksnis, kuriame yra žmonių bei gyvulių ekskrementų, įvairių maisto atliekų, atmatų, yra antisantitarinis.

Didėjant miesto ekonominiam, socialiniam ir kultūriniam pajėgumui, daugiau lėšų ir pastangų skiriama tvarkyti šaligatvius, kiemams, gatvėms grįsti, sanacijai. Kuo daugiau lėšų skiriama šiems reikalams, tuo daugiau pastangų dedama jiems išsaugoti. Iš pradžių kultūrinis sluoksnis nebesusidaro atskirose vietose, vėliau atskirose miesto dalyse, pavyzdžiui, turgavietėse, aikštėse, dar vėliau visoje centrinėje miesto dalyje. Išgrindus kiemus ir juos pastoviai valant, atliekos kaupiasi sklypų pakraščiuose, kur susidaro intensyvus, neretai jau antrinis kultūrinis sluoksnis. Miestui vystantis, ekskrementai šalinami vis sparčiau. Valomos svarbiausios ūkinės veiklos vietos. Stori kultūriniai sluoksniai Klaipėdoje susidarė užpylus buvusius tvenkinius, pelkes, Dainės senvages. Pradėjus stabdyti kultūrinio sluoksnio klostymąsi, skirtingos funkcinės paskirties erdvėse formuojasi skirtingo storio sluoksniai. Pavyzdžiui, kiemas gali smarkiai iškilti gatvės atžvilgiu arba priešingai. Šie netolygumai, trikdantys normalius ryšius tarp tokių plotų, yra šalinami. Todėl buvusių kiemų ir gatvių vietose kartais susidaro gana stori niveliaciniai sluoksniai. Kylant miesto civilizacijai, kultūrinio sluoksnio susidarymas vis labiau slopinamas ir gali ilgesniam arba trumpesniam laikui visai nutrūkti. Pagaliau anksčiau susidarę kultūriniai sluoksniai pradedami ardyti, panaudojant jų vietą miesto poreikiams.

Kultūrinis sluoksnis visiškai susiformuoja suirus sistemai „miestas“. Paskui, veikiant aplinkai, prasideda galutinis kultūrinio sluoksnio irimas. Savaiminio irimo procesai kultūriniuose sluoksniuose prasideda jau formuojantis sluoksniams. Šio labai lėto savaiminio irimo metu keičiasi sluoksnio struktūra, fizinės ir cheminės savybės. Staigus sluoksnio irimas pasitaiko agresyviai veikiant aplinkai — gamtinėms sąlygoms arba žmonėms. Miestui egzistuojant, sluoksnio susidarymo ir jo ardymo procesas vyksta vienu metu.

Klaipėdos (senamiesčio ir Fridricho priemiesčio) kultūrinio sluoksnio storių kitimas parodytas 3 paveiksle. Sudarant grafiką, sluoksnių storiai imti įvairiose vietose ir išvesti jų vidurkiai, kurie atidėti abscisų ašyje. Ordinačių ašyje pažymėti sluoksnių susidarymo laikotarpiai, kurie išskirti pagal pasikartojančius bemaž visame senamiestyje sluoksnius — gaisrų žymes, grindinius. Fridricho priemiestyje imti maždaug per šimtmetį susidariusių sluoksnių vidurkiai. Grafike gaunami nevienodo ploto stačiakampiai, kurių centrus sujungus linijomis brėžiamos kreivės, rodančios kultūrinio sluoksnio didėjimo greitį. Kaip matyti, sluoksnių susidarymo greičio kreivė dėsnin-gai kinta — iš pradžių kyla, o nuo XVIII a. pradeda kristi. Tokį kultūrinio sluoksnio kitimo pobūdį lemia

4 pav. Klaipėdos miesto gyventojų tankio, gyventojų, biurgerių ir į uostą atplaukusių laivų skaičiaus didėjimas XVI—XIX a.

miesto vystymosi ypatybės. Ryšio tarp Klaipėdos vystymosi ypatybių ir kultūrinio sluoksnio didėjimo bandyta ieškoti naudojantis miesto vystymosi kreive. Pirmiausia buvo brėžiamos gyventojų apskritai ir biurgerių atskirai tankio ir prekybos laivų, aplankusių Klaipėdos uostą, skaičiaus kreivės (4 pav.). Gyventojų ir atskirai biurgerių skaičiaus didėjimo grafikai sudaryti, remiantis istorinėmis žiniomis¹¹.

Naudojantis tais pačiais faktais, skaičiuotas gyventojų tankis — gyventojų skaičiaus ir gyvenamųjų namų skaičiaus santykis. Iki XVIII a. pradžios statistiniai duomenys yra atskirai senamiesčiui. Sujungus senamiestį ir Fridricho priemiestį 1722 m.¹², statistikoje senamiesčio ir Fridricho priemiesčio gyventojai ne visada skiriami. Todėl, sudarant grafikus, XVIII—XIX a. imamas bendras gyventojų ir namų skaičius. Kadangi mums svarbūs ne absoliutūs dydžiai, bet jų didėjimo dinamika, taip greitinti galima. (Prekybos laivų, apsilankusių Klaipėdoje, skaičius yra vienas iš pagrindinių miesto ekonomikos vystymosi rodiklių ir visiškai atspindi bendrą miesto ekonomikos lygį.) Statistinių duomenų apie laivų skaičių, pradedant XVII a. trečiuoju dešimtmečiu, gana daug¹³. 4 paveiksle pateikiama jau iš dalies išlyginta laivų skaičiaus kreivė. Palyginę gyventojų skaičiaus, gyventojų tankio ir laivų skaičiaus kitimo grafikus,

¹¹ Respublikinės bibliotekos rankraštynas, f-53, Miulerio byla (toliau: LRB, Miulerio byla). Roerdanz, Sammlung einiger Denkwürdigkeiten von der Königlich Preussischen Immediat-Stadt Memel, Königsberg, 1792, S. 20. Sembritzki J. Geschichte der Königlich See-und Handelsstadt Memel, II Auflage, Memel, 1926, S. 169, 218, 322. Sembritzki J. Geschichte der Stadt Memel im 19. Jahrhundert, Memel, 1918, S. 5, 13, 17, 21. Zurkowskii E. Neue Beiträge zur Geschichte der Stadt Memel.— Altpreussische Monatsschrift, Bd. XLVI, Heft, 1, Königsberg, 1909, S. 84.

¹² Sembritzki J. Geschichte der Königlich See-und Handelsstadt Memel, II Auflage, Memel, 1926, S. 215.

¹³ Forstreuter, Die Memel als Handelsstrasse Preussens nach Osten, Königsberg, 1931, S. 95, 96. Memeler Dampfboot, 1898, 11. 17 Nr. 70. Roerdanz, Sammlung einiger Denkwürdigkeiten von der Königlich Preussischen Immediat — Stadt Memel, Königsberg, 1792, S. 87, 145. Sembritzki J. Geschichte der Königlich See-und Handelsstadt Memel II Auflage, Memel, 1926, S. 232, 264. Sembritzki J. Geschichte der Stadt Memel im 19. Jahrhundert, Memel, 1918, S. 26—32.

matome, kad visos kreivės sėjasi. Nuo XVIII a. pradžios gyventojų skaičius ir tankis staigiai didėja maždaug iki 1780 metų. Paskui seka depresija, kurios žemiausias taškas tenka 1800—1802 metams. Po depresijos vėl staigus pakilimas. Laivų skaičiaus kitimas, kiek vėluodamas kartoją gyventojų skaičiaus pasikeitimus. Tokia akivaizdi gyventojų skaičiaus ir ekonomikos priklausomybė yra dėsninga, nes, kaip žinoma, didėjant gyventojų skaičiui, didėja gamyba¹⁴. Todėl buvo išvesta kreivė, atspindinti bendrą miesto vystymosi tendenciją.

Trečiame paveiksle kultūrinių sluoksnių susidarymo grafikas palygintas su šia miesto vystymosi kreive. Iki XVIII a. antrojo ketvirčio miesto vystymasis apibūdinamas lėtai kylančia linija. Kultūrinis sluoksnis nuo XVI a. vidurio iki to laiko klostėsi netrukdomai — jo didėjimas išreiškiamas kylančia kreive.

Nuo XVIII a. antrojo ketvirčio miesto vystymasis gerokai paspartėjo. Kultūrinio sluoksnio klostymasis lėtėja — kreivė leidžiasi žemyn. Fridricho priemiestyje sluoksniai netrukdomi klostėsi iki XVIII a. vidurio. XIX a. pirmųjų dešimtmečių depresiją miesto didėjime atitinka sluoksnio susidarymo kreivės regreso sulėtėjimas. Kategoriškų išvadų iš pastarojo fakto daryti negalima, bet galima samprotauti, kad, regresuojant miesto vystymuisi, žemėjant civilizacijos lygiui, turi padidėti kultūrinio sluoksnio prieaugis. Po trumpos depresijos Klaipėda vystosi dar sparčiau. Kultūrinio sluoksnio susidarymas XIX a. antrojoje pusėje neanalizuojamas, bet šio amžiaus paskutiniaisiais dešimtmečiais, pašalinus 1854 m. gaisro padarinius ir išgrindus gatves, kultūrinis sluoksnis senamiestyje praktiškai nebesusidarina. Tuo metu senamiestyje jau prasidėjo senų kultūrinių sluoksnių ardymas, įrengiant įvairias komunikacijas: vandentiekį, dujas, kanalizaciją¹⁵.

Palyginus sluoksnio kaupimosi greitį ir miesto vystymosi tempus, galima daryti išvadą, patvirtinančią teorinius samprotavimus, būtent: sparčiau vystantis miestui, kylant civilizacijai, kultūrinis sluoksnis kaupiasi lėčiau. Lėtėjant miesto augimui, kultūrinis sluoksnis kaupiasi sparčiau. Klaipėdoje kultūrinio sluoksnio susidarymo kreivė pradeda kristi, kai gyventojų skaičius vienam gyvenamajam namui (gyventojų tankis) yra apie septynis¹⁶. Fridricho priemiestyje gyventojų tankis, be abejo, buvo mažesnis, todėl kultūrinio sluoksnio kaupimasis pradėtas slopinti vėliau.

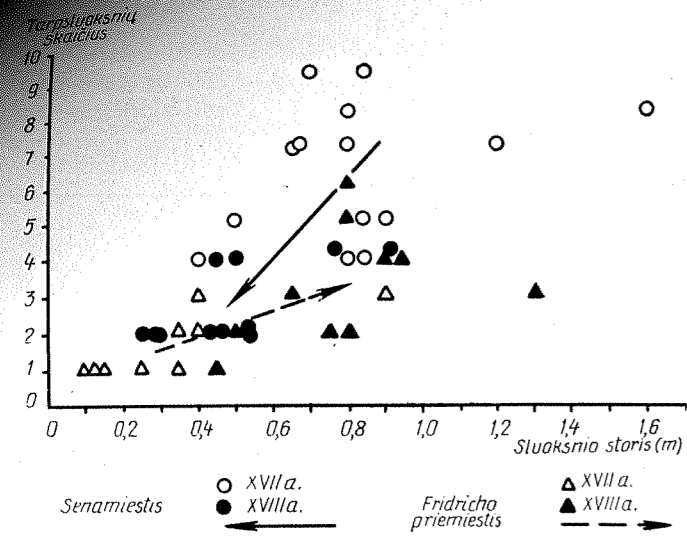
Kultūrinio sluoksnio storis yra tik viena iš jo savybių, rodančių praeitį. Norint gauti daugiau duomenų iš kultūrinio sluoksnio, įvedama dinamiškumo sąvoka. Kultūrinio sluoksnio dinamiškumas išreiškiamas tarpstuoksninių skaičiaus ir sluoksnio storio santykiu per atitinkamą laiko tarpą. Senamiesčio ir Fridricho priemiesčio XVII ir XVIII a. kultūrinių sluoksnių dinamiškumas palygintas lentelėje (5 pav.). Pasirodė, kad XVII a. kultūriniai sluoksniai senamiestyje yra dinamiškesni už XVIII a. sluoksnius. Dinamizmo kreivė yra krentanti. Fridricho priemies-

¹⁴ Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.— М.: 1955, т. 3, с. 19.

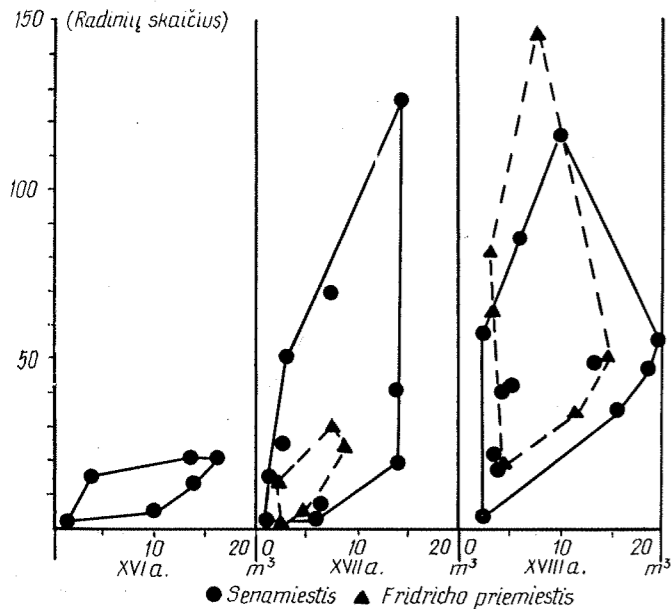
¹⁵ LRB, Miulerio byla.
¹⁶ Septyni gyventojai vienam namui 1735 m. (Sembritzki J. Geschichte der Königlich See-und Handelsstadt Memel, II Auflage, Memel 1926, S. 215) ir 10,8 gyventojų 1783 m. (LRB, Miulerio byla).

⁹ Filosofijos žodynas.— V.: 1975, p. 287.

¹⁰ Аверьянов А. Н. Система: философская категория и реальность.— М.: 1976, с. 160—162.

5 pav. XVII–XVIII a. kultūrinių sluoksnių dinamiškumas senamiestyje ir Fridricho priemiestyje

6 pav. Radinių skaičius ir grunto tūrio santykiai XVI–XVIII a. sluoksniuose senamiestyje ir Fridricho priemiestyje

tyje situacija priešinga — XVIII a. sluoksniai dinamiškesni negu XVII a. Tiesa, atitinkamos kreivės kilimas grafike nestaigus. Senamiestyje XVIII a. pirmojoje pusėje kultūrinio sluoksnio kaupimasis lėtėjo, taip pat lėtėjo ir sluoksnio dinamiškumas. Fridricho priemiestyje, kur šie procesai vyko pavėluotai, XVIII a. kultūrinio sluoksnio dinamiškumas dar kiek didėjo.

Miesto rajono, kvartalo ar sklypo „gyvenimo“ intensyvumą laike atspindi ir radinių skaičius kultūriniam sluoksnyje. Sudariusi lentelė (6 pav.), kurioje atvaizduotas radinių skaičiaus kitimas, matomi kai kurie šio reiškinio dėsniniai. Lentelėje išdėstyti radinių skaičiaus atitinkamame sluoksnio tūryje taškai. Analizuojamas šių taškų tankis senamiestyje ir Fridricho priemiestyje XVI–XVIII a. Senamiestyje radinių skaičius tūrio vienete didėja iki XVII a. ir pradeda mažėti XVIII a. Tą rodo daugiakampis, ribojančių visus taškus, padėtis koordinatinių sistemos

vertikaliosios ašies atžvilgiu — kuo statesnis daugiakampis, tuo daugiau radinių tenka 1 m³ kultūrinio sluoksnio. Senamiestyje radinių gausėjo XVII a. sluoksniuose ir ėmė mažėti XVIII a. Fridricho priemiestyje XVIII a. sluoksniuose radinių skaičius, palyginus su XVII a., gerokai didesnis. Lyginant įvairias kultūrinio sluoksnio charakteristikas, pavyzdžiui, susidarymo spartą, dinamiškumą, radinių skaičių, gaunamas apibendrintas Klaipėdos senamiesčio ir Fridricho priemiesčio kultūrinio sluoksnio vystymosi vaizdas.

Senamiestyje XVI–XVII a. kultūrinis sluoksnis klostėsi sparčiai. Jo storėjimo greičio maksimumas pasiektas XVII a. pabaigoje—XVIII a. pradžioje.

XVII a. senamiesčio sluoksniai labai dinamiški. Gerokai daugiau, palyginus su XVI a., rasta ir radinių tūrio vienete. Mažėjant sluoksnio susidarymo greičiui XVIII a., sumažėjo ir sluoksnių dinamiškumas bei radinių skaičius.

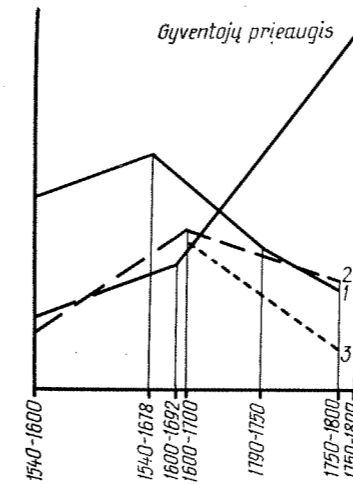
Fridricho priemiestyje kultūrinis sluoksnis sparčiai kaupėsi XVII ir XVIII a., o nuo XVIII a. vidurio antrosios pusės ėmė kauptis gerokai lėčiau. Sluoksnių dinamiškumas ir radinių skaičius Fridricho priemiestyje XVIII a. yra didesni negu XVII a.

Lyginant senamiesčio ir Fridricho priemiesčio kultūrinius sluoksnius, susiduriama su dviem sistemomis. Senamiesčio kultūriniai sluoksniai nuo XVI a. iki XVIII a. pradžios pergyveno didėjimo stadiją. Pasiekę brandos momentą, pradeda vystytis regresyviai. Fridricho priemiestyje sluoksniai didėjo nuo XVII a. iki XVIII a. vidurio antrosios pusės, tik vėliau pasiekė brandumo stadiją ir ėmė regresuoti. Senamiestį ir Fridricho priemiestį galima vertinti kaip dvi skirtingo lygio sistemas. Senamiestis progresavo greičiau, Fridricho priemiestis — lėčiau. Civilizacijos lygių skirtumas dar kurį laiką išliko ir šioms sistemoms susijungus. Skirtingi civilizacijos lygiai buvo ir bendro Fridricho priemiesčio kultūrinio sluoksnio vystymosi kreivės poslinkio į vėlesnio laikotarpio pusę priežastis.

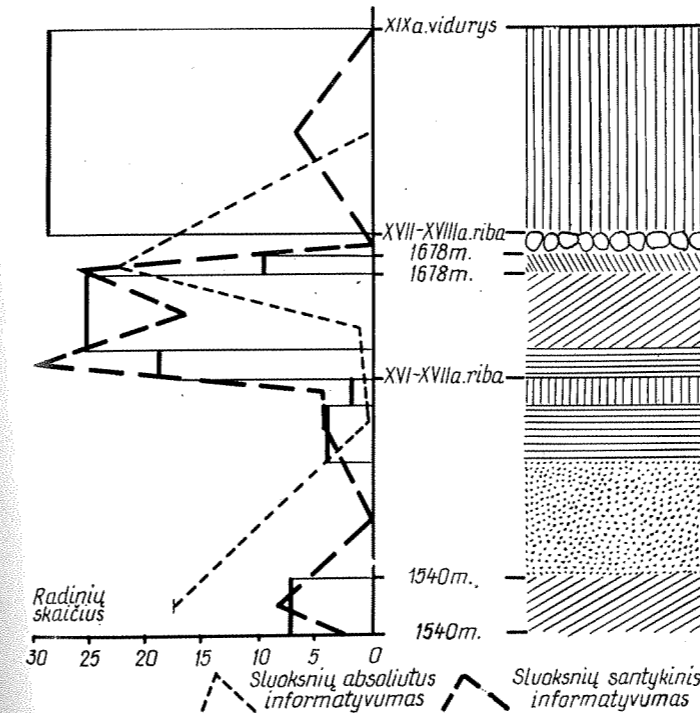
Nuo kultūrinio sluoksnio storio, sandaros, stratigrafijos, radinių priklauso archeologinių faktų, informacijos kiekis miesto praeities tyrimui. Pagrindinė kultūrinio sluoksnio vertybė yra jo informatyvumas. Sluoksnių informatyvumą galima apibūdinti kaip kultūrinio sluoksnio sukauptos informacijos kiekybę ir kokybę. Kuo didesnis sluoksnių informatyvumas, tuo geriau jie atspindi sistemą, kurios padarinyš ir yra šie sluoksniai. Kuo paprastesnis žmonių gyvenimo būdas, ūkinė veikla, ekonominiai ryšiai, tuo išsamiau jie atkuriami tyrinėjant kultūrinius sluoksnius. Sudėtingesnį gyvenimo būdą gali atspindėti tik atitinkamai informatyvesni kultūriniai sluoksniai. Vystantis miestui, didėjant gyventojų tankiui, proporcingai turi didėti ir kultūrinio sluoksnio informatyvumas.

Klaipėdos senamiesčio XVI–XVIII a. kultūrinio sluoksnio informatyvumo grafinė analizė pateikta 7 paveiksle. Informatyvumo rodikliai imti tokie: kultūrinio sluoksnio storis, tarp sluoksnių ir radinių skaičius tūrio vienete. Grafike atvaizduotos trys kreivės, išreiškiančios šių sluoksnio savybių santykį su gyventojų¹⁷ prieaugiu atitinkamu laikotarpiu. Liekant

¹⁷ Naudotas tik senamiesčio gyventojų skaičius. Tarpinės reikšmės apskaičiuotos grafiškai, remiantis 1540, 1692 ir 1809 metų duomenimis.

7 pav. Kultūrinio sluoksnio informatyvumo (1, 2, 3) ir gyventojų prieaugio kreivių koreliacija senamiestyje

8 pav. Sluoksnių absoliutus ir santykinis informatyvumas perkasoje Kurpių g. Nr. 2—Kepėjų g. Nr. 11

pastoviam informatyvumo lygiui, informatyvumo kreivė turi atitikti gyventojų prieaugio kreivės kitimus. Taip iš tiesų ir buvo senamiestyje iki XVIII a. Vėliau tarp kultūrinio sluoksnio informatyvumo ir gyventojų prieaugio buvo atvirkščio proporcingumo ryšys — kuo sparčiau didėjo gyventojų prieaugis, tuo mažiau jį atitiko sluoksnių informatyvumas. Staigiai pagausėjęs gyventojų, kultūrinuose sluoksniuose „nespėja“ kauptis atitinkamas informacijos kiekis. Galima daryti išvadą, kad kuo labiau išsivysčiusi sistema „miestas“, tuo mažiau jo ypatybės atspindi kultūrinis sluoksnis. Šio reiškinio priežastys taip pat glūdi miesto ir kultūrinio sluoksnio, kaip sistemų, prieštaringumuose.

Mieste dažnai randama ir supiltinių sluoksnių. Jie paprastai supilami mažesnio ūkinio aktyvumo vietose valant dangas, sanuojant erdves ir pan. Dideli supiltiniai sluoksniai atsirado Klaipėdoje užpilant

pelkes ir Danės senvages. Tokie kultūriniai sluoksniai yra antriniai. Jų informatyvumas vienareikšmis. Tyrinėjant tokius sluoksnius, gaunamas nediferencijuotas vaizdas apie miestą. Nieko nesužinoma apie atskirų kvartalų, sklypų, konkrečių vietų istorinę kaitą, gyventojų buitį, kultūrą ir pan.

Iki šiol kultūrinio sluoksnio susidarymo ir jo informatyvumo reiškiniai buvo nagrinėjami tolydaus miesto vystymosi sąlygomis. Iš tikro, miesto vystymosi tolydumą nutraukia karai, stichinės nelaimės, gaisrai, epidemijos. Trumpesniai ar ilgesniai laikai miesto vystymasis sulėtėja, stabteli ar net visai nutrūksta. Sulėtėjus ar nutrūkus gyvenimui mieste, sulėtėja arba nutrūksta ir kultūrinio sluoksnio kaupimasis. Tačiau kultūrinis sluoksnis „reaguoja“ į miesto funkcionavimo ypatybes kiek pavėluotai. Sistemos „miestas“ funkcinio sutrikimo momentais atsiranda kultūrinio sluoksnio ir miesto priešingybė. Pavyzdžiui, labai pažeidus normalią miesto būklę didelio gaisro metu arba jį sugriovus, t. y. staigiai kritus vystymosi lygiui jame, kultūrinis sluoksnis šuoliškai pastorėja. Visiškai suirus sistemai „miestas“, kultūrinis sluoksnis maksimaliai pastorėja. Tada staigiai padidėja ir kultūrinio sluoksnio informatyvumas. Paprastai įvairius miestų sukrėtimus žymintys sluoksniai esti sudėtingesni.

8 paveiksle išanalizuotas sluoksnių informatyvumas senamiestyje¹⁸ vienoje iš perkaso. Šioje vietoje ištirti XVI a.—XIX a. vidurio sluoksniai. Pjūvyje matyti dviejų gaisrų (1540 ir 1678 m.) tarp sluoksnių. Sluoksnių informatyvumo rodikliu imtas radinių skaičius sluoksnyje. Grafiko absčių ašyje atidėtas sluoksnio storis, ordinačių — radinių skaičius. Radinių skaičiaus tūrio vienete taškai sudarė santykinio informatyvumo kreivę. Ji didžiausia XVII a. Dėmesį patraukia taškai, kur kreivė nusileidžia prie absčių ašies — informatyvumas ten nulinis. Nulinio informatyvumo šiuo atveju yra supiltiniai, niveliaciniai sluoksniai. Ieškant santykinio informatyvumo, nebuvo atsižvelgta į skirtingus sluoksnių susidarymo periodus. Radinių skaičius tūrio vienete ir sluoksnio susidarymo santykis laiko atžvilgiu rodo sluoksnio absoliutų informatyvumą (radinių skaičiaus atžvilgiu). Absoliutaus informatyvumo kreivė šioje perkasoje yra su dviem viršūnėmis — viena 1540 m., kita — 1678 m. Vadinasi, staigiai susidariusių gaisro metu sluoksnių informatyvumas radinių skaičiaus atžvilgiu didžiausias.

Taigi iš sluoksnių, susidariusių gaisrų, stichinių arba kitokių nelaimių metu, gaunama daugiausia duomenų atkuriant to laikotarpio gyvenimą. Tačiau skirtingose miesto išsivystymo fazėse ir tokio pobūdžio sluoksnių pažintinė reikšmė nevienoda. Lėto vystymosi stadijoje tokie kultūrinio sluoksnio susidarymo šuoliai kaitaliojasi su tolygaus sluoksnio susidarymo periodais (užtęstais šuoliais) ir išnyksta nepatraukiamai susidarantame sluoksnyje. Kultūrinio sluoksnio susidarymo procese atsiradus stabdžiams, sluoksnis kaupiasi su pertrūkiomis ir iš jo galima gauti tik fragmentišką pažintinę informaciją. Tokiomis sąlygomis gaisrų ir sugriovimų metu susidariusio sluoksnio vertė ypač didelė. Miestui, kaip sistemai, suirus, kultūrinis sluoksnis nebesusidaro ir pradeda irti. Staigiai suirus sistemai „miestas“, kultūrinio

¹⁸ PKI archyvas, f-5, 1032.

sluoksniu intensyvumas ir informatyvumas esti didžiausias.

Miesto vystymosi sutrikimai atsispindi kultūriname sluoksnyje. Didesnį sugriovimą ir gaisrai neišvengiamai pažeidžia miesto struktūrą ir normalų funkcionavimą. Po tokių sukrėtimų miesto gyvenimas atsinaujina arba nutrūksta. Tokie įvykiai esti labai ženklūs miesto istorijoje. Todėl logiška ir patogu, analizuojant miesto kultūrinį sluoksnį, skirti ir chronologijos pagrindu imti gaisrų ir sugriovimų metu susidariusius tarp sluoksnius.

Klaipėdoje XVI—XIX a. buvo septyni žymesni gaisrai ir sugriovimai: 1520 m. buvo sunaikinta pusė miesto, po 1540 m. gaisro mieste liko vos šeši namai, 1623 m. degė Odų gatvelė, 1628 m.—priemiesčiai, 1678 m. ugnis beveik sunaikino miestą, 1757 m. priemiesčiuose iš 148 namų liko tik 21¹⁹. Paskutinis didžiulis gaisras nusiaubė Klaipėdą 1854 metais²⁰. Beveik visame senamiesčio kultūriniame sluoksnyje yra ryškūs 1540, 1678 ir 1854 metų gaisrų pėdsakai. Jais remiantis lengviau ir tiksliau galima nustatyti sluoksnių periodizaciją.

Remiantis Klaipėdos kultūrinių sluoksnių analize, galima tvirtinti, kad bet kokio senovinio miesto kultūrinio sluoksniu didėjimas, dinamiškumas, informatyvumas priklauso nuo miesto civilizacijos lygio. Pasiekus miestui tam tikrą vystymosi lygį (Klaipėdos analizėje ekvivalentišką gyventojų tankiui), kultūrinis sluoksni pradeda regresuoti. Sulėtėjus miesto vystymuisi, kultūrinis sluoksni padidėja. Smarkus

¹⁹ Sembritzki J. Geschichte der Königlich See- und Handelsstadt Memel, II Auflage, Memel, 1926, S. 58, 77, 169.
²⁰ Sembritzki J. Geschichte der Stadt Memel im 19. Jahrhundert, Memel, 1918, S. 214.

miesto didėjimas ir sluoksnių regresas Klaipėdoje buvo XVIII a. Kituose miestuose šie periodai, suprantama, skirtingi. Be to, Klaipėda ir šiandien yra audringai besivystantis miestas, todėl iki galo pasekti kultūrinio sluoksniu raidą neįmanoma. Tačiau žinoma daug miestų, kurie jau perėjo visus vystymosi etapus nuo atsiradimo iki išnykimo. Manome, kad nepriklausomai nuo istorinės epochos bei formacijos Klaipėdos pavyzdžiu nustatyti kultūrinio sluoksniu vystymosi dėsningumai bei priklausomybė nuo miesto vystymosi ypatybių tinka ir kitiems miestams. Skirtingi gali būti miesto vystymosi kriterijai ir keliai, bet ryšiai su kultūrinio sluoksniu bei aptarti dėsningumai lieka.

Turint pakankamai planingos archeologinės žvalgybos duomenų ir atlikus išsamią kultūrinio sluoksniu analizę, būtų galima spėti svarbiausias miesto vystymosi ypatybes, t. y. prisidėti kuriant istorinį miesto modelį. Pavyzdžiui, jei kultūrinio sluoksniu susidarymas lėtėja, sluoksnių dinamiškumas ir intensyvumas mažėja, galima teigti, kad sistema „miestas“ pergyvena aktyvaus augimo laikotarpį. Spartėjant kultūrinio sluoksniu susidarymui ir informatyvumui, miesto augimo tempai lėtėja. Analizuojant kultūrinio sluoksniu susidarymą, galima skirti nevienodo aktyvumo miesto dalis — branduolį ir periferiją. Tiriant sluoksnius, galima rekonstruoti ir atskirų miesto elementų — kvartalų, net sklypų vystymosi savitumus.

Suprantama, Klaipėdos miesto kultūrinio sluoksniu analizė dar nėra visapusiška ir išsami, kai kurie teiginiai lieka hipotetiniai. Norint juos pagrįsti, reikėtų plačiau paanalizuoti ir kitų senųjų miestų kultūrinį sluoksnį.

UDK 428.81 (474.5) (09)

VYTAUTAS ŠLIOGERIS

BASTIONINIAI ĮTVIRTINIMAI KLAIPĖDOJE

Labai abejotina, ar viduramžiais Klaipėdoje yra buvę miesto gynybiniai įrenginiai. Iki šiol nėra nei archeologinių, nei ikonografinių duomenų, kad jie būtų buvę. Rašytinės istorikų užuominos interpretuojamos skirtingai.

Seniausius duomenis apie naujųjų laikų fortifikacijas randame 1535 m. piešinyje, buvusiame miesto bažnyčioje¹. Jame atvaizduota vietovė, miesto užstatymas neprieštarauja seniausiems žinomiems Klaipėdos planams. Pilies pastatai piešinyje pridengti bastėjų². Viena jų šiaurės rytų kampe vaizduojama nebaigta. Pirmojo aukšto lygyje nesimato šaudymo angų, taigi bastėjos kevalinės³. Mūrinio kevalo nei pilį supančiuose pylimuose, nei kur nors kitur archeologinių tyrimų metu nerasta. Greičiausiai bastėjos sutvirtintos velėna — plekverku⁴, nes šlaitai nestatūs, apie 60°.

XVI a. pradžioje bastėjinių įtvirtinimų pylimų šaudymo angas buvo rekomenduojama daryti keturių pėdų aukščio⁵. Tame pat piešinyje šiaurinė kurtina⁶ yra su trimis šaudymo angomis. Jeigu jų aukštis po 4 pėdas, tai pylimo aukštis pagal piešinį būtų 29 pėdos, t. y. apie 9 m nuo fosos vandens paviršiaus. Panašiam aukštyje (abs. alt. 8,4) pilies pylimų kurtinoje rastą smarkiai apardytą sluoksnį archeologas V. Zulkus datuoja XVI a.⁷ Taigi galima manyti, kad XVI a. bastėjos buvo.

A. Zemrau yra paskelbęs 1598 m. A. Putkamerio ir K. P. Fukso sudarytą Klaipėdos pilies planą⁸. Šiame plane pilis saugoma keturių bastioninių frontų⁹.

¹ Lietuvos TSR istorija.— V.: Mintis, 1957, t. 1, p. 120.

² Bastėja — iš žemių arba mūrinis bokštas apskritimo ar pasagos formos plane. Tai gynybinis įrenginys, skirtas priešgaisriškai apsaugoti artillerijai; naudotas nuo XV a. pabaigos iki XVI a. pabaigos.

³ Kevalinė bastėja supilta iš žemių ir sutvirtinta mūro arba velėnos kevalu, joje nėra kazematų.

⁴ Plekverkas — „mūras“, kur vietoj plytų naudoti velėnos staciakampiai, o vietoj skiedinio — juodžemio, mėšlo ir varpučio mišinys; naudotas fortifikatorių statiesiems pylimų šlaitams sutvirtinti.

⁵ Bastėjowje fortyfikacje Polsce.— Wrocław, 1975, 12 s.

⁶ Kurtina — fortifikacijoje gynybinio žiedo dalis, esanti tarp dviejų bokštų, bastionų; lot. cortina, franc. courtine.

⁷ Zulkus V. Klaipėdos piliavietė.— Archeologinių 1977 ir 1978 m. tyrinėjimų ataskaita, I ir II, PKI, Klaipėda, 1979. Inv. Nr. F5-2062.

⁸ Lietuvos pilys. V.: Mintis, 1971, p. 292.

⁹ Bastionas — penkiakampis gynybinis įrenginys, skirtas kurtinai flankuoti. Bastiono priekiniai kraštai, paprastai susikertantys 60—90° kampu (bastiono smaigalys), vadinami fasais, šoniniai — pečiais (flankais), pagrindas — kaklu. Du pusbastionai, kartu su juos jungiančia kurtina, vadinami bastioniniu frontu. Bastionai būdavo pilnaviduriai ir aprėminti pylimais.

Atsižvelgiant į tai, kad vaizduojami erdvūs bastionai su mūro kevalu, įtrauktai ir įgilintais flankais, vartus dengiančiu oriljonu¹⁰, juos galima priskirti naujai itališkajai fortifikavimo mokyklai. Šį planą reikia laikyti projektu, nes dviejų lygių flankai su kazematais Klaipėdos pilyje atsirado šimtu metų vėliau, XVII a. pabaigos—XVIII a. pradžios projektuose. Mūro kevalo pėdsakų pylimuose nerasta. Vėlesniuose planuose pilies pylimai taip pat be mūro kevalo.

1684 m. Ch. Hartknocho paskelbta graviūra¹¹ priskirtina fantazijai Klaipėdos fortifikavimo tema. Pilį graviūroje saugo vokiškos fortifikavimo mokyklos mūro dengti bastionai, dvi sienos ir smailiakuočių tvora. Bažnyčių aikštė pridengta dviem bastionais (iš tikrųjų — vienu pusbastioniu). Abejotina, kad brangiai kainuojantys vokiškos sistemos bastioniniai frontai apie pilį būtų keičiami pigiais olandiškos mokyklos bastioniniais frontais, kokius matome vėlesniuose planuose.

Nežinia kaip atrodė A. Tautavičiaus minimas 1559 m. K. Dzonotijaus sudarytas trijų bastionų projektas¹². Abejotina, ar tai iš viso buvo bastionai. Reguliariojoje trijų bastionų tvirtovėje netilptų pilis. Paprastai tokie būna redutai^{13,14}. Nereguliariojoje tvirtovėje liktų nesaugoma didelė dalis pilies. Galbūt kalbama apie bastėjas, papildančias esamus įtvirtinimus. Aukščiau minėtą prielaidą patvirtina tvirtovių statyba Prūsijoje.

XVII a. trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje Prūsijoje intensyviai buvo statomos bastioninės tvirtovės, rekonstruojami, papildomi įtvirtinimai. 1624 m. Georgo-Vilhelmo nurodymu profesorius Strausas (Strauss) sudarė Karaliaučiaus fortifikavimo pagal senąją olandiškąją sistemą projektą¹⁵. 1626 m. pagal šį projektą inž. Totelbachas pradėjo darbus. Braunsberge prieš pat 1626 m. supilti atskiri bastionai¹⁶, paskui iki 1635 m. įtvirtinimus stiprino švedai. 1626—

¹⁰ Oriljonas — įtrauktą bastiono flanką nuo frontalinės ugnies dengiantis suapvalintas faso tęsinys.

¹¹ Lietuvos pilys.— V.: Mintis, 1971, p. 294.

¹² Ten pat, p. 291.

¹³ Woźniak R. Fortyfikacje w dawnych Prusach królewskich w pierwszej połowie XVII wieku.— Warszawa, 1974.— 156 s.

¹⁴ Redutai — uždaras, savarankiškas laikinas lauko fortifikacinis įrenginys iš žemių, plane apskritimas, kvadratas, daugiakampis ir t. t. Redutai dažnai sudarydavo pirmąją įtvirtinimų liniją.

¹⁵ Woźniak R. Fortyfikacje w dawnych Prusach królewskich w pierwszej połowie XVII wieku.— Warszawa, 1974.— 165 s.

¹⁶ Ten pat, p. 114.